

Ärkestiftets uppkomst och indelning och Kyrkliga nyheter för 200 år sedan

Hämtad från domkapitlets hemsida 2003-10-02 som PDF-fil.

För att kunna lägga den i fritextsökning var jag tvungen att kopera PDF-filen till Word, därefter ta bort alla styckeslut

pärm p13:10 fil Ärkestiftets uppkomst; fritextsökning textfil2.dbf

(från boken Uppsala stifts herdaminne, Serie I Urkunder och bearbetningar, Stiftshistoriska perspektiv)

Texten är författad av **Gunnar Smedberg** (1911-1992). Han prästvigdes i Uppsala för Härnösands stift 17/5 1936 och var komminister i Lockne, Balingsta och Uppsala Helga Trefaldighet under sin aktiva tid som präst. 1974 blev han docent i kyrko- och samfundsvetenskap. Klicka på önskat kapitel:

KRISTNINGEN

Innan det är möjligt att skildra ärkestiftets uppkomst måste, låt vara helt kortfattat, själva övergången från den gamla nordiska religionen till kristendomen tecknas.

Ansgarsmissionen i Birka på 800-talet blev en episod, troligen utan betydelse för framtiden. Men det är viktigt att notera att denna första framstöt sattes in i Birka, en handelsstad med livliga kontinentala förbindelser. För den slutliga kristningen har vi praktiskt taget inga andra skriftliga källor än Adams kyrkohistoria. Den blev färdig omkring år 1076 och försågs med kompletteringar av författaren fram till år 1080.

Enligt Adam är kristendomen rotfast i Danmark, Norge, Island och nyligen också på Grönland. Men för Sverige är bilden mer splittrad. Götaland betecknas som i stort kristnat. I Hälsingland har Stenfinn missionerat med stor, om också inte total framgång. Biskop Adalward d. y. hade Sigtuna som replipunkt och hade snabbt omvänt stadens befolkning. Men i Uppsala var hednatemplet i full funktion och utgjorde ett centrum för »den barbariska vidskepelsen».

Men det finns andra källor än de skriftliga. Mynt som präglats i Sigtuna under 1000-talets förra hälft har kristen inskrift och är prydda av ett kors. Det visar att kristendomen fått fäste i denna stad, möjligen ännu tidigare än när Adalward kom dit. Den nya tron vann säkert relativt lätt anhängare i denna internationellt präglade köpstad, men därmed är knappast något alls sagt om läget i det övriga Uppland. Där har vi i stället att ta hänsyn till de hart när otaliga korsmärkta runstenarna, som ingenstans är så talrika som just i svearikets kärnländer. De har i blygsam skala utlöpare i norra Hälsingland och Medelpad och de anses allmänt härröra från 1000-talet, flertalet från dess senare hälft.

Det är inte utan vidare klart hur man skall tolka de korsmärkta runstenarnas vittnesbörd. Kjell Kumlien anser det sannolikt att stenarna rests av »ett inflytelserika men jämförelsevis fåtaligt skikt i samhället, det som uppehöll förbindelserna med det kristna utlandet. Inom en sådan krets av storbönder var det naturligt att kristendomen jämförelsevis tidigt blev känd.»

De korsmärkta runstenarna skulle därför ej tyda på någon allmän kristning. Sune Lindqvist drar av ett likartat material, de s. k. Eskilstunakistorna, en helt annan slutsats. De skulle visa att hela Rekarnebygdens befolkning varit kristnad vid 1000-talets mitt. Dessa motsatta omdömen inbjuder till försiktighet. Storbönderna påverkade nog sina underlydande. Det gick troligen till på samma sätt som på Island, där enligt sagorna stormän gick över till kristendomen och på samma gång »hela deras husfolk». Men därifrån är steget långt till att låta runstenarna vara ett vittnesbörd om allmänt kristning.

Sammanfattningsvis kan sägas att Upplands kristnande dragit ut över en mycket lång period. Kristendom och den gamla nordiska religionen har levat sida vid sida med varandra under kanske 100 år. Om missionens framgång i de andra landskap som kom att tillhöra ärkestiftet vet man nästan ingenting, men man kan knappast anta att kristendomen skulle fått snabbare ingång där än i Uppland. I jämförelse med förhållandena på kontinenten har ö. h. kristningen gått långsamt i Sverige. Det har inte

varit frågan om någon tvångskristning utan om en under lång tid pågående infiltration. Detta långsamma förlopp måste få bestämda konsekvenser för frågan om uppkomsten av ett Uppsala stift.

STIFTETS FÖRHISTORIA

Adam av Bremen berättar att ärkebiskop Adalbert (1043-1072) vigte sex biskopar för Sverige. Två av dessa tillträdde dock aldrig. Av de andra hade en vigts för Väster- och Östergötland med säte i Skara, en skickats till Sigtuna och Uppsala, en till öarna i baltiska havet med säte i Birka och en hade sänts till »skridfinnarna» med residens i Hälsingland.

Frågan är nu vilken ställning dessa biskopar hade. Senast har J. A. Hellström behandlat detta problem. Hans framställning ger intrycket att Adam avser biskopar för verkliga stift. Men för att ta ställning till frågan krävs det en definition på ett stift. En minimifordran är att det skall ha ett bestämt område och fast biskopssäte. Denna definition är dock alldeles för vid. För att man skall kunna tala om ett stift krävs enligt min mening dessutom en låt vara enkel domkyrka och ett antal prästerliga tjänstemän vid biskopens sida, m. a. o. ett kansli. I annat fall kan ingen stiftsorganisation komma till stånd. När det är frågan om ett så stort område som detta med enorma kommunikationsproblem torde också ett visst antal prostrar för de i området ingående landen vara en förutsättning för att ett stift skall kunna fungera.

Av de fyra biskopar som vigts för Sverige av ärkebiskop Adalbert hade endast den i Skara ett bestämt område. Men det tidigt kristnade Skarastiftet lämnas här åsido. De andra tre »biskopsdömena», som alla ligger inom det blivande ärkestiftets område, skall däremot granskas var för sig. »Birka biskopsdöme» torde först och främst få avskrivas. Området »de baltiska öarna», är obestämt och säte för biskopen saknas. Birka var nämligen förstört redan före år 1000. Birka och Sigtuna ligger dessutom alltför nära varandra för att det skall vara troligt att båda platserna varit biskopssäten samtidigt. »Hälsinglands biskopsdöme» skall ha omfattat skridfinnarnas land. Att området är så obestämt är ganska naturligt med tanke på vilken blygsam kännedom man hade om Norrland. Men något stift kan det inte ha varit frågan om, ens med Hellströms vida definition, eftersom biskopssäte saknas. Som »civitas» anger Adam Hälsingland, men det är ju inte en stad utan ett land. Någon huvudort som rimligen kan ha varit stiftsstad fanns inte heller vid den tiden i Hälsingland. Även detta stift torde få avskrivas.

Återstår så Adalward d. y. som enligt ett av Adam återgivet brev från ärkebiskop Adalbert av denne vigts till »biskop till Sigtuna kyrka». I ett tillägg till texten säges det att denne biskop blev sänd till Sigtuna och Uppsala. Att en biskop residerar i Sigtuna är helt klart. Han nämns i varje fall uttryckligen år 1134. Men eftersom templet i (Gamla) Uppsala fanns kvar när Adam skrev, och den gamla religionen fortfarande hade starkt rotfäste i Uppland, kan något stift i egentlig mening inte ha funnits där vid denna tid. Biskopen i Sigtuna arbetade i en missionsituation. Ingenting av dessa tre »biskopsdömen» har det kriterium på stift som även den vidast tänkbara definition kräver, nämligen från varandra skilda områden. För Sigtuna-biskopen anges inget område alls.

I själva verket säger Adam själv att det varken i Norge eller Sverige ännu kunnat inrättas några biskopsdömen med fasta gränser, detta på grund av att kristendomen så nyligen blivit introducerad. Hellström har försökt förringa trovärdigheten av denna uppgift. Adam skulle här ha lämnat sin förlaga och kommit in på fantasifulle spekulationer. Varken Hellström eller någon annan har veterligen hittills betvivlat Adams uppgifter om de biskopar som vigts för olika orter i Sverige. Men Adam bör vara lika vederhäftig när han uppger att det inte var fråga om några biskopsdömen med fasta gränser.

Slutsatsen måste bli att det ännu på 1070-talet inte fanns några egentliga stift i Sverige (troligen med undantag för det tidigt etablerade Skara stift), och allraminst inom den därav som blev Uppsala stift. Det som fanns var »ordnade missionscentra» för att använda K. B. Westmans träffande formulering. De biskopar som enligt Adam vigts för Sverige var i själva verket missionärer, som måste ha biskopsvigning för att kunna utföra de heliga handlingar som var reserverade för biskopen, såsom att konsekra kyrkor, viga kristna för dop m. m. och att konfirmera.

Hittills har endast Adams kyrkohistoria använts för att teckna Uppsala stifts förhistoria. Något annat tillnärmelsevis så värdefullt material finns inte heller. »Florensförteckningen» ansågs tidigare vara en tillförlitlig lista på biskopssäten eller t. o. m. stift i Sverige omkring år 1120. Den anger som »civitas» Skara, Linköping (troligen), Tuna (sannolikt Eskilstuna), Strängnäs, Sigtuna och Aros. Därefter följer en mycket korrekt förteckning över de svenska landen. Ordet »civitas» har en dubbel betydelse av stad eller biskopssäte. Mycket gamla dekret säger att en primas skall placeras där det sedan gammalt suttit en förkristen motsvarighet och att vanliga biskopar ej får ta säte i mindre städer. Hade man alltså i Rom kunskap om t. ex. Sveriges huvudorter var det därmed givet var biskoparna skulle residera. Florensförteckningens civitates kan knappast avse stift eftersom den upptar sex (eller möjligen sju) sådana, medan det vid ärkestiftets grundande endast fanns fem. Det är inte uteslutet att det funnits en biskop vid dessa civitates, även om man måste känna tvekan inför Eskilstuna. Det ligger alldeles för nära Strängnäs för att det skall vara troligt med biskopar på båda orterna samtidigt. Med Aros torde avses Västra Aros, d. v. s. Västerås. Det är lika lite tänkbart att det suttit biskopar både i Uppsala och Sigtuna. Några säkra upplysningar om stiftsbildningen i Sverige ger ej Florensförteckningen. Det troliga är att den endast tillhandahåller geografiska upplysningar om land och huvudorter i Sverige.

STIFTETS UPPKOMST

Man får inte föreställa sig att den situation som av allt att döma rådde ännu på 1070-talet med strategiskt utplacerade biskopsvigda missionärer med en gång avlöstes av verkliga stift. En stiftsorganisation växte fram endast så småningom. Det torde i särskilt hög grad gälla Uppsala stift, där kristningen tycks ha tagit ovanligt lång tid i anspråk. En någorlunda bestämd tidpunkt för uppkomsten av ett stift i Sverige kan alltså inte anges. Vad ärkestiftet beträffar flyttade biskopen från Sigtuna till Gamla Uppsala senast på 1140-talet. Det har antagits att det skett sedan templet förstörts, och att valet av denna plats skulle markera kristendomens definitiva seger.

Vid den påvliga legaten Nikolaus Breakspears besök i Norge och Sverige 1152-53 var ett av hans ärenden att viga ärkebiskopar för de båda länderna. Detta skedde i Norge men inte i Sverige. Orsaken var troligen det pågående inbördeskriget. Men att man Ärkestiftets uppkomst och indelning var beredd att inviga en ärkebiskop för Sverige visar att man betraktade de svenska stiftens som färdigbildade, eller i varje fall Uppsala stift. Den kyrkliga organisationen ansågs ha nödig fasthet för att kunna bilda en egen kyrkoprovins. Eftersom man har anledning att betrakta biskopssätet i Sigtuna som provisoriskt torde man kunna antaga att Uppsala blev ett verkligt stift senast under 1140-talet.

Att Sverige äntligen fick en egen ärkebiskop år 1164 sammanhänger med den pågående schismen mellan den kyrkliga reformrörelsen och den tyske kejsaren. Vardera av dessa parter representanter hade år 1159 valt varsin påve. Reformrörelsens kandidat Alexander III, som också fått de flesta rösterna, måste fly till Frankrike och residerade en tid i Sens. Då Danmark redan förut ställt sig på kejsarens sida och alltså måste acceptera hans motpåve, gällde det för Alexander att få de andra nordiska länderna på sin sida. För Sveriges del skedde detta genom att skaffa landet en egen ärkebiskop, vigd av den »rättmätige» påven. Vigningen skedde därför i Sens. Därmed blev Uppsala stift Sveriges ärkestift. År 1273 flyttade ärkebiskopssätet från Gamla Uppsala till Östra Aros, dit bebyggelse och handel sedan länge hade koncentrerats.

STIFTETS INDELNING

Det finns konkreta uppgifter om att kristendomen antogs på Island genom ett beslut på alltinget. Det finns också en antydning om att det gick till på samma sätt på Gotland. Sannolikt har de andra landstingen i Sverige också officiellt antagit den nya tron. Redan detta gör det självklart att stiftsindelning måste utgå från landen. Varje stift kom åtminstone i princip att bestå av ett eller flera land. Uppsala stift, det ojämförligt största, omfattade de tre gamla »folklanden» Attundaland, Fjädrundaland och Tiundaland, vidare Gästrikland (som dock ibland räknades till Tiundaland), Hälsingland, bestående av två land, Medelpad, Ångermanland (med allt bebyggt land norr därom) och Jämtland.

När man införde prostinstitutionen, nödvändigare än någonsin i detta jättestift, var det likaså självklart att utgå från landen. Således fick de tre folklanden prostar, som åtminstone på 1160-talet var

stationerade i Sigtuna, Enköping och Uppsala. Rimligen bör det också ha funnits prostar i de andra landen redan vid denna tid fastän det inte kan beläggas. Denna första prostorganisation måste ö. h. ha varit färdig år 1152. Dessförinnan kunde en stiftsorganisation ej ha fungerat. När domkapitel inrättades i Uppsala mellan 1234 och 1255 gjorde man de tre prostarna i Uppland till prelater i kapitlet. Meningen var säkerligen att de skulle tjänstgöra i Uppsala och låta en vikarie sköta församlingstjänsten. I praktiken stannade de kvar och kom endast vid vissa tillfällen till Uppsala. Det är troligen detta mindre tillfredsställande förhållande som ligger bakom ärkebiskop Nils Alleasons föreskrift år 1298 att det skall finnas en prost i varje härad. De tre mäktiga folklandsprostarna i Uppland skulle alltså ersättas av ca 25 häradsprostar - en enorm decentralisering. Också denna nya prostorganisation utgick från en befintlig civil indelning, nämligen den i häraden. Den kunde därför inte omedelbart tillämpas i Norrland, där häradsindelning saknades. Men det dröjde länge innan denna organisation kunde genomföras. Orsaken var kanske att de mäktiga landsprostama-prelaterna ej ville släppa sin position i landen. Den bekanta uppboordslängden för sexårsgården år 1314 indelar stiftet i häraden, men dessa kallas provinser. De enda prosterier som upptas är de två i Hälsingland (Bollnäs och Sunded) jämte Medelpad. Ångermanland och Jämtland rubriceras ej som prosterier, ehuru också dessa landskap säkerligen sedan länge haft var sin prost.

Några häradsprostar torde ej ha varit utsedda när 1314 års lista uppgjordes. Läget är oförändrat år 1343 såvitt man kan avläsa det av taxan för palliumlösen. Ej heller här kallas häradena prosterier. Härradsprostar figurerar faktiskt mycket sällan i det medeltida materialet. Däremot finns det en förteckning från 1527, som visar en utbyggd organisation, och där prostarna också nämns vid namn. Den visar de olika prästernas bidrag till gäldande av skulden till Lübeck. Det kan tänkas att Gustaf I låtit tillsätta prostar för att sedan kunna använda dem som indrivare av denna och andra pålagor. Det kan också vara så att häradsprostorganisationen genomförts under senare delen av medeltiden. Det vilar alltså i brist på noggrannare undersökningar ett visst dunkel över tillkomsten av kontraktsindelningen.

Det är emellertid helt klart att de gamla landen fått bilda underlag för stiftsindelningen och den första kontraktsindelningen och häradena för den senare, decentraliserade indelningen i kontrakt. Det är när man kommer ned till den minsta kyrkliga enheten socknen eller församlingen som frågetecknen hopar sig. Det rör sig då om två skilda frågor eller komplex av frågor.

Det ena är *socknarnas uppkomst*. Härvid spelar frågan om vilka som byggde de första kyrkorna stor roll. Om kyrkorna, som fallet var på kontinenten och de brittiska öarna, i regel byggdes av privatpersoner eller organisationer, kom de att bilda utgångspunkt för en socken. Den utgjordes helt enkelt av de hushåll som använde sig av kyrkan. Men på Sveriges fastland byggdes åtminstone de allra flesta kyrkor av bondemenigheter. Gerhard Hafströms tes att man därvid utgick från en redan befintlig indelning i åttingar var länge ganska allmänt accepterad, men torde nu få betecknas som överspelad. Det finns faktiskt, i varje fall inte i Uppland, någon överensstämmelse mellan socken och åtting. Man vet inte heller med säkerhet om dessa åttingar är förkristna. Man vet alltså f. n. mindre än någonsin om hur socknarna uppkommit. Men man skulle kunna tänka sig att det fanns mer eller mindre inofficiella enheter av bönder, som brukade träffas för gemensamma angelägenheter på en central plats. Dessa bönder skulle då ha beslutat att bygga en kyrka, naturligtvis på den vanliga mötesplatsen. Genom detta stora gemensamma företag blev denna grupp ännu mer sammansvetsad än förut. Den blev en menighet och det område, inom vilket de bodde, blev en socken. Ungefär så torde på sakens nuvarande ståndpunkt den mest sannolika hypotesen te sig. Det förefaller betydligt mindre troligt att denna gemenskap skulle ha skapats först när kristendomen vunnit seger och ett kyrkobygge blev aktuellt.

Den andra frågan är *i vilken ordning* dessa tre kyrkliga enheter uppkommit: stift, kontrakt och socken. Om man tar hänsyn till Uppland och övriga landskap som kom att tillhöra ärkestiftet får den långsamma kristningen och den därav följande utdragna stiftsbildningen bestämda konsekvenser. Med den definition på stift, eller rättare sagt de minimifordringar på ett stift som här framförts, och med den syn på socknens uppkomst som här givits, blir konsekvensen att den kyrkliga socknen är det primära. Sedan följde prosterier för de olika landen, därefter själva stiftsbildningen, och sist häradsprosterierna eller kontrakten.

Ärkestiftets omfattning beskars drastiskt när Medelpad, Ångermanland, Väster- och Norrbotten samt Jämtland avskiljdes som i praktiken eget stift år 1647. Till det nya norra stiftet fördes också senare, troligen på 1660-talet, Härjedalen. Sedan skedde ingen förändring förrän tre av Upplands kontrakt överfördes till det nybildade Stockholms stift år 1942. F. ö. bevarar ärkestiftet Ärkestiftets uppkomst och indelning praktiskt taget det område det fick från dess uppkomst på 1100-talet.

Kontraktindelningen har däremot genom gått vissa förändringar. Taxeringslistan för »sexårsgården» från 1314 upptar 24 häraden, kallade provinser. 1527 års förteckning är indelad i 21 prosterier i Uppland och ett för Stockholm. Som Ragnar Norrman visat var antalet kontrakt 21 ända till år 1928. År 1941 fanns 16 kontrakt i Uppland och sedan 1962 endast 10 - om man ej räknar med de tre kontrakt som avstått till Stockholms stift. En betydande sammanslagning av kontrakt har alltså skett. Trots detta är kontinuiteten med den gamla häradsindelningen fortfarande förvånansvärt väl bevarad. Socknarna eller församlingarna däremot, den enligt min mening äldsta indelningen, har ännu idag praktiskt taget samma gränser som när de en gång bildades.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Böckerna är upptagna i den ordning de anförts i framställningen. Adam av Bremen, *Ausgewähite Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters XI*, ed. Buchner. Darmstadt 1961. 11: 25, s. 256; IV: 3 1, s. 476; IV: 36, s. 486; IV: 37, s. 488; IV: 24, s. 466, 468; IV: 30, s. 474; 111: 77 med schol 94, s. 428; IV: 30 schol 142, s. 474; 111: 76, s. 428.

Kumlien, K., Sveriges kristnande i slutskedet. *Historisk Tidskrift* 1962, s. 255 f.

Lindqvist, S., *Den helige Eskils biskopsdöme*. Stockholm 1917, s. 105.

Ljungberg, H., *Den nordiska religionen och kristendomen*. Uppsala 1938, s. 150f.

Weibull, L., *Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo*. Scandia 1, s. 86.

Hellström, J. A., *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. Stockholm 1971 s. 27 ff, s. 32 ff.

Westman, K. B., *Den Svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius 111:s*. Stockholm 1915, s. 40.

Kjöllnerström, S., *Härad och kontrakt i Uppland*, STK 34, 1958.

Kjöllnerström, S., *Prosterier, pastorat och kyrkoherdar i Uppsala stift år 1527*, PHT 1960.

Brilioth, Y., *Uppsala Stift. I: Uppsala Ärkestift i Ord och Bild*. Stockholm 1954.

Norrman, R., *Från prästöverflöd till prästbrist. Prästrekyteringen i Uppsala ärkestift 1786-1965*. Uppsala 1970, s. 37.

Information till stiftet

Text: [Ragnar Norrman](#)

Hur fick man i stiftet reda på kyrkliga nyheter för till exempel 200 år sedan? Hur visste man vad som skulle ske? För att få svar på frågan tog jag fram de två publiceringsmedia som fanns i Uppsala stift: domkapitlets cirkulär och stiftstidningen för 1796.

Jag behöver inte påminna om att nyhetsförmedlingen då inte alls var lika påträngande som nutidens informationsexplosion - *Dagligt Allehanda* var från 1769 landets första dagliga tidning. Äldre var *Stockholms Post-Tidningar*, som utkom först två, sedan tre dagar i veckan. Den hade från 1760 också med svenska nyheter och fick 1821 namnet *Post- & Inrikes Tidningar*. Kyrkliga nyheter spreds alltså genom domkapitlets cirkulär och genom stiftstidningar, som i regel också gavs ut av någon person med anknytning till domkapitlet, inte sällan konsistorienotarien. Dessa tidningar började komma ut först i Linköpings stift (1756), sedan i Västerås stift (1769) och i Växjö stift (1776). I Uppsala, Göteborgs och Karlstads stift började utgivningen under 1780-talet.

Kyrkan hade en egen postgång, den så kallade *cursen*. Sedan prostarna fått försändelser från Uppsala bars beställda böcker, brev till prästerna, domkapitlets cirkulär och stiftstidningen i en låst postväska från prostens prästgård vidare till nästa kyrkoherdeprästgård. Kyrkliga nyheter för 200 år sedan

Varje kyrkoherde hade nyckel till kontraktsväskan och tog upp vad han skulle ha och lade ned det som skulle skickas iväg. Det var klockarna som förde postväskan från prästgård till prästgård när det fanns behov av denna postgång. Den kallades ibland för "klockarposten". Så fungerade post-och nyhetsförmedlingen fram till 1870-talet, då Postverket fick hela ansvaret för postgången i landet.

Uppsala domkapitels cirkulär kom regelbundet ut i tryckt form från 1753 och benämndes då *Memorial til Ven. Clerum i Upsala Stift*.

Efter ärkebiskop Samuel Troilius bortgång i januari 1764 började memorialen numreras, vilket fortsatte till och med N:o 307, *Memorial til Ven. Clerus Ärke-Stiftet* daterat 21 januari 1806.

Vid ärkebiskop Jacob Ax. Lindbloms tillträde i maj 1806 ändrades benämningen till *Upsala DomCapitels Circulairer till Presterskapet i Erkestiftet* med ordningsnummer inom varje år. Denna form med årtal och nummer fanns kvar på domkapitlets cirkulär till och med år 1991.

I slutet av år 1796 hade Upsala Ärke-Stifts Tidningar givits ut i nio års tid. Vid denna tid gavs det ut ett nummer i månaden.

Tidningen ger uppgifter om bland annat prästvigningar, pastoralexamen, förordnanden, prästtillsättningar och kungliga utslag av allmänt intresse. För prästerna var notiserna om dödsfall, prästval och fullmakter viktiga, eftersom dessa gav information om var det fanns möjligheter till befordran.

(Utdrag från "Småskrifter 2/1996 utgiven av Stiftshistoriska sällskapet i Uppsala)